

ד"ר אליעזר שלוסברג

**פייפותו של ישמעאל באהלי ישראל
למקומה של הערבית בפרשנות המקרא היהודית בימי-הביניים**

ראשי-פרקים

- א. יהודים תחת שלטון מוסלמי
- ב. מדוע ערבית?
- ג. ההתנצלויות על השימוש בערבית לפרשנות המקרא
- ד. ההתנגדות להסתייעות בערבית ומאידך התפשטותה בצרפת ובאשכנז
- ה. השימוש בערבית לפרשנות המקרא
 1. מלים יחידאיות
 2. ריאליה
 - ו. חכמה בגויים
 - ז. דוגמאות לשימוש בלשון הערבית ובספרותה
 - ח. במקום סיכום

*

א. יהודים תחת שלטון מוסלמי

בעקבות כיבושיהם הרבים של המוסלמים במחצית הראשונה של המאה ה-6 מצאו עצמם יהודי ארצות המזרח, מבבל שבמזרח ועד ספרד שבמערב, תחת שלטון חדש שכמעט לא היה מוכר להם קודם לכן. כיבושים אלה הביאו לכך שיהודי פרס, בבל, ארץ-ישראל, מצרים, צפון-אפריקה וספרד חיו עתה תחת שלטון אחד. הדבר חיזק את מרכזי האוכלוסיה היהודית השונים והגביר את הקשר וההשפעה של ריכוז יהודי אחד על משנהו.

תחת השלטון המוסלמי חל שיפור במצבם הכלכלי והחברתי של היהודים, הן בהשוואה למצבם בימי הפרסים והן בהשוואה למצבם של אחיהם בארצות אירופה הנוצרית.¹ יתרה מזאת, השחרור מעול הביזנטים והפרסים הביא גם לפריחה תרבותית בקרב היהודים. בעקבות התחייה הרוחנית והעיסוק המרובה במדעים בכל רחבי האימפריה המוסלמית הרחיבו גם היהודים את תחומי עיונם והחלו לעסוק בנושאים שלא שלחו בהם את ידם בעבר. אולם גם באותם

1 על התמורות במצבם של היהודים תחת שלטון האסלאם בהשוואה למצבם תחת שלטון הנצרות, ראה: ח"ה בן-ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי-הביניים, ירושלים תשל"ז. אולם השיפור במצבם הכלכלי והחברתי של היהודים גרם לעיתים גם לפגיעה בבטחונם האישי והכללי, ראה: אברהם גרוסמן, "יחסי איבה ליהודים על רקע כלכלי וחברתי בחילופות המוסלמית במאות התשיעית והעשירית", בתוך: שמואל אלמוג (עורך), שנת ישראל לדורותיה, ירושלים תשי"ם, עמ' 193-210.

תחומים שבהם עסקו היהודים קודם לכן חלו שינויים ותמורות מרחיקי לכת, שהתבטאו בקביעת יעדים חדשים ובדרכי לימוד ועיון שונות מאלה שהיו נהוגות בעבר.²

אולם למרות היותם מיעוט דתי בתוך חברה מוסלמית שליטה, שראתה עצמה נעלה מבחינה תרבותית על העמים הנכנעים לה, לא ביטלו היהודים את תרבותם ואת מורשתם בפני התרבות המוסלמית, ואף ראו עצמם נתונים עימה במאבק על ההגמוניה התרבותית. הם המשיכו לפתח את מסורתם, ובמקביל הרחיבו בהשראת האסלאם את נושאי התעניינותם לתחומים חדשים: חקר הלשון העברית בהסתמך על השיטה התלת-עיצורית בשורש; פרשנות מקרא פילולוגית, שאינה מושתתת עוד בלעדית על מדרשי חז"ל; פיוט, ובעיקר שירת חול, במשקלי השירה הערבית ואמצעי הקישוט החיצוניים שלה, ופילוסופיה דתית המתייחסת גם להישגי הפילוסופיה היוונית והמוסלמית.

ב. מדוע ערבית?

אחד הסימנים המובהקים להשפעה המוסלמית היה נטישת הארמית כשפת הכתיבה העיקרית ומעבר לכתיבה בלשון הערבית, אם כי באותיות עבריות (למעט הקראים, שכתבו בעיקר באותיות ערביות). למעשה כתבו היהודים בערבית-יהודית את כל חיבוריהם שבפרוזה, ובכלל זה: פירושי מקרא ותלמוד, תשובות בהלכה, ספרי מדע ורפואה וחיבורי דקדוק ופילוסופיה. את העברית ייחדו בעיקר לתפילה, לפיוט ולשירה. את השימוש המרובה בערבית נימקו חכמי ימי הביניים ברצון להגיע לציבור קוראים רחב ככל האפשר, ובחוסר היכולת להתבטא כהלכה בלשון העברית המאובנת, החסרה אוצר מלים מתאים לכתיבה פילוסופית, פרשנית ומדעית, לעומת האפשרות להתבטא בצורה ברורה וצחה בלשון הערבית. כך, למשל, מסביר המתרגם המפורסם ר' יהודה אבן תיבון (נפ. 1190), מדוע חיבר גדול המדקדקים העבריים בימי הביניים, ר' יונה אבן גינאח (המחצית הראשונה של המאה ה-11), את חיבוריו בלשון הערבית:

2 על התמורות ביצירה היהודית בארצות האסלאם, ראה Abraham S. Halkin, "Judeo-Arabic Literature", in: Louis Finkelstein (ed.), *The Jews - Their History, Culture and Religion*, U.S.A. 1960, pp. 1116-1148. הלשון העברית. העיסוק בלשון נועד בעבר לשמש אך ורק כלי עזר לשימור הנוסח המדויק של המקרא, אולם בהשראת המדקדקים הערבים החלו חכמי ימי הביניים, ובראשם רב סעדיה גאון, ר' יהודה חיגי, ר' יונה אבן גינאח, ראבי"ע ורד"ק, לעסוק בדקדוק כנושא עצמאי ובמנותק מזיקתו למסורה.

הספרים האלה חיברם בלשון הערבית, כלשון העם אשר היה יושב בקרבם, כי כן היו רוב חיבורי הגאונים והחכמים בכל מלכות ישמעאל, בעבור שהיא לשון רחבה וצחה ולא יחסר המדבר כל בה, ולשון הקודש אין בידינו ממנה כי אם הנמצא בספרי המקרא, ואיננו מספיק לכל צורך המדבר. ועוד, שאין המון העם מבינים אותה כי אם היחידים, וכל בני דורם היו מכירים בלשון ערבית, ועל כן בחרו לחבר את דבריהם בה.³

באופן דומה מסביר גם הפרשן, המדקדק והמתרגם, ר' משה אבן ג'יקטילה (אמצע המאה ה-11), מדוע הגיוני להשתמש בשפה הערבית לכתוב חיבורים בתחומי הלשון והפרשנות. לאחר שהוא מקוּן על דלותה של העברית לעומת הערבית, הוא מוסיף:

ולזאת הוצרכו מתברי דקדוק לשון הקודש ומבארי רזי שפת עברית לחבר ספריהם בלשון ערבית, מפני שהיא עוברת [= רווחת] בפי אומה גוברת, והיא מבוארת ולשון עברית עלומה, ולשון ערבית גלויה ולשון הקודש סתומה, ויכון [= יהיה נכון] לפרש הנעלם במבואר ולפרש הסתום במבואר.⁴

אולם הלשון הערבית שימשה לא רק כלשון כתיבה, אלא גם ככלי עזר חשוב בידי חכמי הדקדוק⁵ ופרשני המקרא היהודים בימי-הביניים, וזאת בשל הדמיון הרב שבין העברית לערבית. על דמיון זה עמד בהרחבה המדקדק והפרשן ר' יהודה אבן קוריש (אמצע המאה ה-10) באיגרתו ליהודי פאס, שבה ייחד מקום נרחב להשוואה בין לשון המקרא לבין הלשון הערבית:

כל לשון הקודש הנפוצה במקרא, נפוצו בתוכה מלים ארמיות, נתערבו בה מלים ערביות, ונפזרו בה מלים לועזיות וברבריות, ובמיוחד הערבית, שכן יש בה הרבה מלים מופלאות, שמצאנו כי הן עברית טהורה, עד כדי כך

3 ר' יונה אבן ג'יטח, ספר הרקמה, מהדורת מיכאל וילנסקי, ירושלים תשכ"ד, ההקדמה, עמ' ד.
4 מתוך הקדמתו של אבן ג'יקטילה לתרגום ספרי חיוג', בתוך: ר' יהודה חיוג, 'שלושה ספרי דקדוק, מהדורת יוחנן ביליאם נוט, לונדון-ברלין תר"ל.
5 אין זה המקום לדון בהשפעת הערבית על הדקדוק העברי בימי-הביניים ולפיכך אסתפק להדגמת העניין בדברים שכתב ר' שלמה בן אברהם אבן פרחון, המדקדק האיטלקי בן המאה ה-12, על ר' יהודה חיוג', אשר בהשפעת המדקדקים הערבים חידש את השיטה התלת-עיצורית בשורש העברי: "חיוג' ז"ל מצא ערוך [= מילון] שעשאו חכמי לשון ישמעאל ללשונם, וקרא אותו ולמד דרכיו ועשה כן ללשון הקודש וחיבר את ספרו והראה אור לעולם" (אבן פרחון, מתברת הערוך, מהדורת זלמן גוטליב שטרן, פרשבורג תר"ד [ד"צ ירושלים תש"ל], שורש פרי"ח).

שאין בין העברית לערבית בדבר הזה שוני אלא החילוף שבין צד"י לצ"אד [= אות ערבית] הגימ"ל לגיים [=כנ"ל].. כי הנה העברית, הארמית והעברית טבועות בדבר הזה בתבניות שוות.⁶

את הסיבה לדמיון בין העברית לערבית (ולארמית) אבן קריש תולה ב"קירבת השכנות של הארצות וקירבת היחש, שכן תרח אבי אברהם היה ארמי וגם לבן היה ארמי, ישמעאל וקדר היו דוברי ערבית מאז דור הפלגה בזמן הבלבול בבבל, ואילו אברהם, יצחק ויעקב, עליהם השלום, דבקו בלשון הקודש מאז אדם הראשון."⁷

ג. ההתנצלויות על השימוש בערבית לפרשנות המקרא

רבים מפרשני ימי-הביניים נעזרו בלשון הערבית לצורך ביאור מילים מקראיות סתומות. אולם לא אחת ראו עצמם נאלצים להתנצל על דרכם הפרשנית הזו ולהמליץ עליה סניגוריה. כך, למשל, בהקדמתו ל"ספר הרקמה", שהוא ספר הדקדוק העברי המקיף ביותר בימי-הביניים, מביא ר' יונה אבן גינאח צידוק לדעתו, שאפשר - ואף רצוי - להיעזר בערבית בתחום הלשון, ממנהגם של חכמי ישראל בדורות שלפניו, וראש לכולם רב סעדיה גאון (882-942); גדול פרשני המקרא בימיה"ב. לדבריו ראוי להיעזר בערבית בשל הדמיון הרב שבין הלשון העברית ללשון הערבית, אשר רק הדמיון שבין הלשון העברית ללשון הארמית עולה עליו. יתרה מזאת, ריב"ג אף תוקף את המתעטפים "ברדיד החסידות" ונמנעים מלהשתמש בערבית מטעמים דתיים, ורואה בדרכם זו ביטוי לבורות ולחולשת הדעת:

ואני מסכים להביא עד מן המקרא על פירוש קצת השורשים ממה שיזדמן לי מן הנמצא במקרא. ומה שלא אמצא עליו עד מן המקרא, אביא עליו עד ממה שיזדמן לי מן המשנה והתלמוד והלשון הארמית, כי כל זה ממנהגי העבריים ללכת בזה, על דרך ראש הישיבה הפיתומי ז"ל⁸ ועל דרך זולתו מן הגאונים עוד, כרב שרירא ורבינו האי ז"ל וזולתם... ומה שלא אמצא עליו עד ממה שזכרתיו ואמצא עליו העד מן הלשון הערבי,

6 יהודה בן קוריש, הירסאלה, 'מהדורת דן בקר, תל-אביב תשמ"ד, ההקדמה, עמ' 116-118. יש להעיר, שחיבורו זה של ריב"ק, שבו הישווה את לשון המקרא ללשון הארמית, ללשון המשנה וללשון הערבית, נחשב לחיבור הראשון בהיסטוריה בתחום הבלשנות המשווה.

7 שם, שם.

8 הכוונה לר"ס"ג, שכונה "אלפיומי" או "אלפיתומי" על שם מקום הולדתו - פיוס במצרים.

לא אמנע להביא עד מן הגלוי בו ולא אזהר מקחת ראייה מהנראה ממנו, כאשר יזהר מזה מי שדעתו חלושה והכרתו מעטה מאנשי דורנו, כל שכן מי שהראה מהם הכשרות והתעטף ברדיד החסידות, עם מיעוט הבנת אמתת הדברים. וכבר ראיתי ראש הישיבה רבינו סעדיה ז"ל נוהג המנהג הזה ברוב פירושי, רצוני לומר, שהוא מתרגם המלה הנוכריה במה שדומה לה מן הלשון הערבי... וכאשר ראינו זה מהם לא נמנענו מהביא עד על מה שאין עליו עד מן העברי, ממה שמצאנוהו דומה לו ונאות מן הלשון הערבי, מפני שהוא, אחר הלשון הארמי, דומה ללשונו יותר מכל הלשונות.⁹

באופן דומה מנמק הפרשן והמדקדק ר' יהודה אבן בלעם (המחצית השניה של המאה ה-11) את השימוש שעשה בלשון הערבית בביאוריו למקרא. לאחר שהוא מבאר את צמד המלים "הרו והגו" (ישעיהו נט, יג) על דרך הערבית הוא כותב:

יתכן, כי מי שקורא דבר זה וכיוצא בו בהבאת ראייה מן הערבית ושימוש לשונם למה שבא בכתבי הקודש, יגנה זאת. ידוע ידע כי הקדימו אותי בזה מכובדיי מרן כמו רב סעדיה גאון זצ"ל ורבינו האי גאון ז"ל. ובחיי, כבר ראיתי שהוא מביא ראייה מבית שיר של אהבה לביטוי שהוטרד בו... [וכן מובא] עד ממה שמובא בקוראן [של הערבים]... ומאחר שיש כעניין הזה אצל חכם בישראל שלא נמנע ממנו ומכיוצא בו, מדוע נימנע אנחנו? ולא יתנגד לזה אלא מי ששכלו מועט או מי שחושש לתומרות שאינן מבוססות. כי החכמים הראשונים, שהם מופת, מפרשים את ספר תורת ה' בעזרת כל השפות, כפי שהוא ידוע בדברים: 'אמר ר' עקיבא כשהלכתי לערביה היו קורין לדכרא יובלא' (ר"ה כו, ע"א), ועוד הרבה כמותו. ולפי שיטה זו הרשו לעצמם רבינו האי ז"ל ואתרים להכניס דבר כזה בחיבוריהם.¹⁰

9 ראה לעיל הערה 3, עמי טז-יז.

10 פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ישעיהו, מהדורת משה גושן-גוטשטיין ומערבי פרץ, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 231-232. וראה עוד: מערבי פרץ, פרשנותו הפילולוגית של ר' יהודה אבן בלעם, דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן תשל"ח, עמ' 443. על המקור למנהגו של רב האי גאון להיעזר בערבית ובתרבותה ראה דבריו לתלמידו, הדיין מסיציליה, המצוטטים בהמשך המאמר.

גם ר' אברהם אבן עזרא (נפ. 1164) ראה עצמו נאלץ להתמודד עם הקושי הקיים, לכאורה, בשימוש בערבית לצורך ביאור המקרא. בפירושו לשיר השירים ה,יא הוא כותב:

והעומד על זה החיבור אולי יתמה, למה אומר כאן בלשון ישמעאל בעבור קוצר דעתנו, כי לא נדע מלשון הקודש כי אם הכתוב במקרא, שהוצרכו הנביאים לדבר, ומה שלא הוצרכו לא נדע שמו. ובעבור היות לשון ישמעאל קרוב מאוד ללשון הקודש, כי בניינו ואותיות יהו"א והמשרתים [= אותיות השימוש], ונפעל [= סביל] והתפעל והסמיכות, דרך אחת לשתיהן, וכן בחשבון [= שמות המספרים]. ויותר מחצי הלשון יימצא כמוהו בלשון הקודש. על כן כל מילה שלא נמצא לה חבר במקרא ויש דומה בלשון ישמעאל נאמר, אולי פירושה כן, אף על פי שהדבר בספק.

ד. ההתנגדות להסתייעות בערבית ומאידיך התפשטותה בצרפת ובאשכנז

אולם לא כל חכמי ימה"ב קיבלו בברכה את השימוש בערבית לשם פירוש המקרא. נציגה הבולט של אסכולה זו היה ר' מנחם בן סרוק (סוף המאה ה-10 ותחילת המאה ה-11), מרבתי של רש"י. בהקדמתו לחיבורו הדקדוקי, "המחברת", הוא מתאר את הלשון העברית כלשון הנעלה ביותר: "שפת יתר, מבחר כל מבטא וראש כל אמרי שפר, לשון המזוקק במצרף הנעלה מכל הלשונות אשר נחלו בני האדם אשר על פני האדמה מעת נפרדו איי הגויים איש ללשונו". בהמשך הוא מטעים, שהי הוא שהעמיד את העברית במעלה גבוהה יותר מעל הלשונות האחרות: "וכאשר הפליא [= ה'] האדם בניב שפתים, ככה הפליא את לשון הקודש על לשון כל עם ואומה.¹¹ מדברים אלה משתמע בבירור, שאין לדעתו כל יסוד של ממש להשוואה בין העברית הנעלה לבין שאר הלשונות הנחותות. הנחה זו מתחזקת גם לנוכח העובדה, שמנחם נמנע מלמצוא למילים מקראיות מקבילות או גזרונים מהערבית. בכל ה"מחברת" נעזר מנחם פעם אחת בלבד בערבית.¹² אולם למרות זאת, בחינה מדוקדקת של ה"מחברת"

11 מחברת מנחם, מהדורת צבי פיליפובסקי, לונדון-עדינבורג 1854, עמ' 1.

12 ראה הערך "אפר", אולם יש המטילים ספק באותנטיות של ביאור זה, ראה: נחמיה אלוני, "השקפות קראיות ב"מחברת" מנחם והמלים הבודדות בערך ילב, "אוצר יהודי ספרד ה (תשכ"ב), עמ' 30.

מעלה, כי מנחם פירש מספר מילים מקראיות נוספות עפ"י הערבית, אך מבלי לציין זאת במפורש.¹³

ברם, כידוע, היתה ידה של האסכולה שהתירה - ולעיתים אף חייבה - את השימוש בלשון הערבית על העליונה. על השימוש הנרחב בלשון הערבית לביאור מקראות תעיד העובדה, שגם פרשנים יהודים בצרפת ואשכנז, שבהן לא דיברו ערבית כלל, נזקקו לה בביאוריהם. כך, למשל, רש"י, שבודאי לא ידע ערבית, מביא בפירושו למקרא ביאורים רבים "בלשון ישמעאל", תוך ציון שמו של החכם שממנו שאב את הפירוש. את הצירוף "ולא יזח" (שמות כח, כח) הוא מבאר כלשון ניתוק, ומוסיף: "ולשון ערבי הוא, כדברי דונש בן לברט"; "ביערת הדבש" (שמואל א יד, כז) - "בלשון ישמעאל קורין לאותו דבש 'סוקר'א, מפי ר' נתן הישמעאלי". לעיתים אין הוא מציין את מקור פירושו, כגון: "וקשותיו" (שמות כה, כט) - "הן כמין חצאי קנים חלולים... ובלשון ערבי כל דבר חלול קרוי 'קסו'א"; "וחליתה" (הושע ב, טו) - "בלשון ערבי הוא קישוט";¹⁴ שרדך אגן הסהר" (שיר השירים ז, ג) - "טבורך אגן של מים צלולים שרוחצין בהן, והוא עשוי מאבני שיש, ובלשון ערבי קרוי 'סהר'".

ה. השימוש בערבית לפרשנות המקרא

1. מילים יחידאיות

השימוש בערבית בפירושי המקרא בימה"ב בולט במיוחד בביאור מילים יחידאיות [= "בודדות"], כלומר: מילים ששורשן מופיע במקרא רק פעם אחת, או מילים שיש להן אחיות מאותו שורש במקרא, אך הן יחידות בתצורתן או במשמען. כאשר ניצב הפרשן בפני מילה יחידאית, "שאין לה עד מן המקרא", יכול היה לבארה בהסתמך על הקשרה בפסוק, על לשון חז"ל, על שיקולים של שיכול אותיות או חילופן, או על לשונות שמיות קרובות. חכמים רבים ביכרו לטפל במילים היחידאיות עפ"י מקבילותיהן הערביות. כך, למשל, תרגם רס"ג את "בהק" (ויקרא יג, לט) במילה הערבית המקבילה "בהק", ואת "הבצלים" (במדבר יא, ה) במילה הערבית "אלבצל";¹⁵ "ר' יהודה אבן קורישי תרגם את

13 ראה עוד: פרץ, פרשנותו הפילולוגית של אבן בעלם, עמ' 422-423.

14 וכן פירש את "חלאים" בשיר השירים ז, ב, והשווה גם פירושו על "בכתם טהור" (איוב כח, יט).

15 תרגומי התורה לרס"ג מובאים עפ"י: תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיומי, מהדורת נפתלי דירינבורג, פריס תרנ"ג.

"ויעזקהו" (ישעיהו ה,ב) באמצעות המילה הערבית "עזקה".¹⁶ ור' יונה אבן ג'ינאח השווה את "ובתקוך" (יחזקאל טז,מ) עם "אנבתק" הערבי, ואת "כחלת" (שם, כג, מ) עם "כחל" הערבי.¹⁷

חכמי ימה"ב פירשו מילים וביטויים מקראיים קשים בהסתמכם גם על ביטויים וצירופים שרווחו בלשון הדיבור הערבית בימיהם. כך, למשל, כתב רס"ג, כי פירושו של הפועל "וארוה" (תהילים פ,ג) הוא "יקטפה, כמו שאומרים הערבים: 'רטב יג'וני" [= יקטפו את התמרים הבשלות; ¹⁸] ר' יהודה אבן קוריש כתב על "פגיה" (שיר השירים ג) - "אומרים על כל פרי הבוסר וכל דבר שלא הבשיל 'פג', ואומרים: 'הדא פיה פג'אגיה" [= זה, יש בו בוסר. ¹⁹] גם ר' יונה אבן ג'ינאח מבאר את "תהותתו" (תהילים סד) עפ"י ביטוי השגור בערבית, ולאחר שהוא דוחה פירושים אחרים הוא מוסיף:

אני מדמה אותו אל לשון הערבי, שאומרים 'הת אלרג'יל, שמרבה הדברים, ופירוש הדברים: עד מתי תאריכו על בני אדם ברע ובהיזק... ולשון 'תהותתו' דומה ללשון הערב, שאומרים לענין הזה 'תהתתה', והיא הדיבור המרובה בלשון הרע וזולתה. ובדברי הערב אומרים: 'הוא ממהר ללכת אל הרע יותר מלשון הרע'.²⁰

2. ריאליה

לעיתים נעזרו הפרשנים באורח-חיייהם של שכניהם כפי שהכירוהו בחיי היומיום. בביאורו לפסוק: "אדדם עד בית אלהים קול רנה והמון חוגג" (תהילים מב,ה) רס"ג כתב: "פירשתי 'אדדם' - אשיר שיר לכת, כדרך שהערבים שרים בדרכם ובמסעם, ובמיוחד בלילה. כך היו אבותינו שרים באומרים: 'קומו ונעלה ציון אל ה' אלהינו' (ירמיהו לא,ה) ומה שדומה לכך".²¹

הרצון להיעזר בריאליה לצורך פרשנות המקרא בולט במיוחד בנסיונותיהם של הפרשנים לזהות ארצות, בעלי חיים, צמחים ומקומות גיאוגרפיים הנזכרים במקרא. כך, למשל, רס"ג מבקש לזהות את אבני החושן (שמות כח,יז-כ) עם

16 הי"רסאלה"י, עמ' 280, מספר 294.

17 ספר השרשים, מהדורת ב"ז באכר, ברלין תרנ"ו [ד"צ ירושלים תשכ"ו], בערכיהם.

18 ספר תהילים עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ו, עמ' קצב.

19 הי"רסאלה"י, עמ' 284, מספר 315.

20 ספר השרשים, עמ' 124, שרש הת"ת.

21 פירוש רס"ג לתהילים, עמ' קכד.

אבנים יקרות שהכיר בימיו; את שמות בעלי החיים האסורים באכילה (ויקרא פרק יא) הוא מתרגם לערבית, ואת ארבעת הנהרות המתפצלים מהנהר היוצא מעדן (בראשית ב, יא-יד) הוא מזוהה עם הנהרות החשובים ביותר בימיו, ושאת מרביתם הכיר הכרות אישית.²² בעקבותיו הלך, למשל, ר' אברהם בן הרמב"ם (נפ. 1238), המזוהה אף הוא את נהר פישון עם הנילוס, ומוסיף תיאור נרחב של מקור הנילוס ב"הר הלבנה" ושל מהלך זרימתו,²³ וקודם לכן גם רב שמואל בן חפני גאון (נפ. 1013) המזוהה את "שרקה" (בראשית מט, יא) עם "הענף הרך של הגפן, והוא הנודע בארץ סוריה בשם 'אלסריק'".²⁴

ו. חכמה בגויים

היהודים הכירו לא רק את הישגיה הלשוניים של התרבות הערבית, אלא גם את חיבוריה הדתיים, ובכלל זה את הקוראן, את ספרות החדית' = התורה (שבע"פ באסלאם) ואת השירה הקלאסית, ונעזרו בהם בפירושיהם למקרא ובחיבוריהם האחרים. את ההצדקה הדתית לשימוש שעשו חכמי ימי-הביניים בחיבורים מוסלמיים ונוצריים סיפק רב האי גאון. לאחר שהוא מצטט בביאורו על שיר השירים את דברי רבי יוחנן: "כל האומר דבר חכמה אפילו באומות העולם נקרא חכם" (מגילה טז ע"א), ר' יוסף אבן עקנין (נפטר בסוף המאה ה-12 או בתחילת המאה ה-13) מספר את הסיפור המופלא הבא:

הנגיד²⁵ מספר בספרו 'העושר', אחרי שהרבה להביא מביאורי הנוצרים, שר' מצליח בן אלבצק דיין סקליא [= סיציליה] סח לו בבואו מבגדאד עם איגרת שהכילה את פרשת חיינו של רבינו האי גאון ז"ל ודרכיו המשובחים, ובה מסופר, שיום אחד נודמן בישיבה הפסוק: 'שמן ראש אל יני ראשי' (תהילים קמ"ח), ונחלקו המסובים בביאורו. וציווה רבינו האי ז"ל את ר' מצליח שיילך אל הקתוליק של הנוצרים וישאלהו מה

22 בפירושו על בראשית ב, יא, מאשים ראבי"ע את הגאון בכך שזיהה את הנהרות הנ"ל ללא קבלה מוסמכת, והוא מוסיף, בנסיון ללמד עליו סניגוריה: "אולי עשה כן לכבוד השם, בעבור שתרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתבתם, שלא יאמרו, כי יש בתורה מצוות לא ידעום."

23 פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהדורת אפרים ויוזברג, לונדון תשי"ח [נדפס מחדש בירושלים תשמ"ד ללא המקור הערבי], עמ' טו.

24 פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון, מהדורת אהרן גרינבאום, ירושלים תשל"ט, עמ' שנו, וראה עוד מה שכתב רבי"ג ב"ספר השרשים", בשורש שר"ק, ומה שפירש ר"י אבן בלעם על "ויטעהו שרק" (ישעיהו ה, ב).

25 הלוא הוא ר' שמואל הנגיד, שנפטר בשנת 1056, ושהיה מדקדק ומשורר נכבד בזכות עצמו.

הוא יודע בביאור הפסוק הזה. ורע בעיניו. וכשראה ז"ל שקשה עליו הדבר על ר' מצליח הוכיח אותו לאמר: 'הן האבות והקדמונים החסידיים, והם לנו למופת, היו שואלים על הלשונות ועל הביאורים אצל בני דתות שונות, אפילו רועי צאן ובקר כידועי. והלך אליו ושאלו ואמר לו שאצלם בלשון הסורית 'משחא דרשיעא לא עד רישיה'. ובמה שהבאתי משלהם די לישר לב.²⁶

במילים אחרות: ההיעזרות בחכמת הגויים ובמסורתם לא רק שאינה אסורה, אלא אף רווחה בימי חכמי המשנה והתלמוד, ואם מותר היה לשאול לדעתם של רועי בקר בורים ועמי ארצות, ודאי וודאי שמותר להיעזר בחכמי הנוצרים והמוסלמים.

דברים נחרצים בזכות השימוש בדבריהם של בני אומות ודתות אחרות כותב גם הפילוסוף הספרדי ר' שם טוב ברי' יוסף אבן פלקירא (המחצית השניה של המאה ה-13). בהגינו על השימוש שעשה הרמב"ם בחכמות הגויים תוקף אבן פלקירא את המתנגדים לו ורואה בהם פתאים וריקים מחכמה:

רבים מעמי הארץ, אשר מתכמה ריקים ודלים, יקשה מאוד בעיניהם כשיביא המחבר [= הרמב"ם] ראייה מדברי חכמי האומות, ודבריהם בעיניהם דברים בטלים שאין ראוי לקבלם. ולא יבינו אלה הפתאים, כי ראוי לקבל את האמת מכל אדם, אפילו כשיהיה פחות ממנו, או מעם אחר, ואין מביטים על האומר, אלא על המאמר.²⁷

ואכן, בחיבוריהם של חכמי ימי הביניים בכלל, ובפירושי המקרא בפרט, קימות עדויות רבות לכך שהם נעזרו בקוראן, בספרי חכמה ושירה ערביים ואף בפירושים נוצריים. כך, למשל, מעיד המשורר ר' משה אבן עזרא (1079-1139): "ראשי העוסקים בהלכה וגדולי המדברים, רבי סעדיה ור' האי וואחרים מן המדברים, הסתייעו בו [= בקוראן] כשביקשו עזרה בגילוי הסתום שבנבואות, ואף בפירושי הנוצרים על כל חולשתם;²⁸ "וכן מספר ר' יוסף בן יהודה אבן עקנין: "ורבנו האי גאון ז"ל, הרי אנו מוצאים שבספרו אשר קרא לו 'אלחאווי', הוא מסתייע בדברי הערבים... וגם הסתייע בבית משיר אהבה... וגם הסתייע

26 התגלות הסודות והופעת המאורות, מהדורת אי"ש הלקין, ירושלים תשכ"ד, עמ' 495, המקור הערבי בעמ' 494.

27 ספר המעלות, מהדורת י" ונטיאנר, ירושלים תשי"ל, ההקדמה, עמ' 11-12.

28 ספר העיונים והדיונים, מהדורת אי"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 227.

בקוראן ובחדית' וכן עשה לפניו ר' סעדיה ז"ל בפירושו בלשון הערביים.²⁹ "רב האי גאון עצמו (נפ. 1048) מספר על חותנו, ר' שמואל בן חפני גאון: "ומר רב שמואל גאון ז"ל וכיוצא בו, שהרבו לקרות בספרי נכרים" וכו.³⁰ ואומנם, רס"ג, למשל, מזכיר בחיבוריו בתי-שיר ערביים³¹ וכללי דקדוק מן הלשון הערבית;³² ר' יהודה אבן קוריש מצטט במהלך דיון לשוני פסוק מן הקוראן ובית שיר מאת המשורר הערבי המפורסם אבו אלעאתהיה;³³ ורב האי גאון משבח באחת מתשובותיו את ספר המעשיות החודי המפורסם "כלילה ודמנה", שאותו הכיר בתרגומו לערבית, באומרו עליו: "יש בו מוסרים ודברי חכמה ומליצה, בכלל משלים של חיות."³⁴

העיסוק המרובה של חכמי הדת המוסלמים בפרשנות הקוראן והנסיונות המרובים שלהם להתאימו לשיטות הפילוסופיות שרווחו בימי-הביניים, הניעו את היהודים לעשות מאמץ דומה ביחס למקרא. כך, למשל, יצרו רב סעדיה גאון ורב שמואל בן חפני גאון, שני פרשני המקרא החשובים ביותר בתקופת הגאונים, תשתית של חוקים לקסיקוגרפיים, דקדוקיים ותחביריים, לצד מידות פרשניות שכליות. תשתית זו משתלבת עם המפעלים הפרשניים של המוסלמים הן מבחינה כרונולוגית, והן מבחינת המגמות התיאולוגיות המשותפות לחכמי שתי הדתות. השוואת חיבוריהם הפרשניים של רס"ג ורשב"ח עם אלה של הפרשנים והתיאולוגים המוסלמים בימיהם מגלה זיקה בין שיטת הגאונים בפרשנות המקרא לבין הספרות הפרשנית של המוסלמים.³⁵

דוגמא בולטת לזיקה זו היא חלוקת הלשון לביטויים הניתנים להתפרש באופן אחד בלבד ולביטויים הניתנים להתפרש במספר אופנים. חלוקה זו, המצויה הן אצל רס"ג והן אצל רשב"ח, מקורה בקוראן [= "מחכמת

29 התגלות הסודות, עמ' 493-495.

30 תשובות הגאונים, מהדורת יעקב מוסאפיה, ליק תרכ"ד [ד"צ בני ברק תשמ"ה], סימן צט, עמ' 32. על ייחוס התשובה לרב האי גאון, ראה: שז"ח הלבדשטם, "הערות לתשובות הגאונים, "ישורון ה (תרכ"ה) [נדפס כנספח לתשוה"ג הני"ל, עמ' 34].

31 Israel Davidson, Saadia's polemics against Hiwi Al-Balkhi, New-York 1915 [rep. Israel], p. 60, nr. 40

32 לכלל כזה, המצוי "באחד מספרי לשון הערביים", ראה, למשל: ספר יצירה עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' עה.

33 ה"רסאלה", עמ' 280, מספר 295-296.

34 תשובות הגאונים שערי תשובה, לייפציג תרי"ח [ד"צ בני ברק תשמ"ה], סימן יג.

35 משה צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו-יורק תשמ"ד, עמ' לה-לו.

ומתשאבהאתי]. ההבחנה בין שני סוגי הדיבור שימשה בידי פרשני המקרא והקוראן אמצעי יעיל ביותר ליישוב פסוקים הנראים כסותרים זה את זה: את הפסוק הרב-משמעי יש להשוות אל הפסוק המקביל לו, אך הניתן להתפרש באופן אחד בלבד.³⁶

השפעתה של פרשנות הקוראן המוסלמית ניכרת, למשל, היטב בכללים שניסח רס"ג להוצאת המלים מפשטן ולשימוש בדרכים פרשניות דוגמת: העברת מלה מהכלל אל הפרט ומהפרט אל הכלל, המצאת פירוש נדיר למלה רווחת והוספת מלים להבהרת פסוקים קשים. את הכללים הללו הבהיר הגאון בהקדמתו לפירוש התורה:

מן המחוייב, שבעל שכל יתפוס תמיד את ספר התורה לפי הפשט המפורסם והרווח בין אנשי לשונו, שהרי מגמת כל ספר היא, אל לב השומע בשלימות, חוץ מאותם מקומות שבהם הידיעה המוחשית או השכלית מתנגדת לפירוש המפורסם של המאמר, או במקום שהפירוש המפורסם של המאמר הוא בסתירה לפסוק אחר שמשמעותו מוחלטת, או לאחת מקבלות הנביאים. ואם הוא רואה שאם ישאיר מאמר זה לפי הפשט המפורסם של המילים יגרום לו להאמין באחד מארבעת הדברים שהרציתי, עליו לדעת, שאין המאמר ההוא כפי פשוטו המפורסם, אלא מכיל מילה או מילים הבאות על דרך ההעברה. וכשיכיר איזה דרך מדרכי ההעברה יש כאן, כדי להביא אותה לפירושה, כי אז יהיה הכתוב ההוא בהסכם עם המוחש, והמושכל, והכתוב השני והמקובל.³⁷

כלומר: אם פשט הכתוב סותר את מה שהאדם משיג בחושיו או בשכלו, את קבלת חז"ל על הפסוק, או פסוק אחר במקרא, על הפרשן לבאר את הכתוב שלא כפשוטו. בהמשך דבריו רס"ג מדגים את ארבעת הכללים הללו:

א. פשט הפסוק סותר את המוחש: "ויקרא האדם שם אשתו חוה כי היא היתה אם כל חיי" (בראשית ג, כ) - אם נפרש את הפסוק כפשוטו, הדבר סותר את המוחש, שהרי חוה לא היתה אם כל בעלי החיים, אלא אם מין האדם בלבד.

36 שם, עמ' לח-מב. יצויין, כי בחירת הפסוק שאליו יש לכוון את הפסוק הרב-משמעי פתחה פתח רחב לפרשנות כיתתית, הן בקרב המוסלמים והן בקרב היהודים, לפי שכל כת ביקשה להתאים את פירושי הפסוקים לדעות התיאולוגיות שבהן היא מאמינה, והתייחסה לפסוקים שפשוטם איננו עולה בקנה אחד עם דעותיה כאל פסוקים רב-משמעיים.

37 פירושי רס"ג לבראשית, עמ' 191. ארבעת הכללים הללו נתבארו גם בחיבורו הפילוסופי הגדול, אמונות ודעות, עמ' ריט-רכ. על מקצתם עמד גם בהקדמתו לספר איוב, עמ' כ.

ואכן, בתרגומו לפסוק רס"ג מוסיף בסופו את המילה: "נאטק" [= "מדבר"], על מנת להבהיר, שחזה היתה אם כל חי מדבר, היינו: האדם.

ב. פשט הפסוק סותר את המושכל: "כי ה' אלהיך אש אכלה הוא" (דברים כ, כד) - לא יתכן לפרש את הפסוק כפשוטו, לפי שה' איננו כאש, המשנה את צורתה מדי פעם. על מנת להתגבר על קושי זה נוקט הגאון בתרגומו את דרך ההשאלה, ומייסב את הפסוק על העונש שה' יביא על הרוטאים: "לאן עקאב אלה רבך נאר אכלה" [= "כי עונש ה' אלוהיך הוא אש אוכלת."]

ג. פשט הפסוק סותר כתוב אחר: "לא תנסו את ה' אלהיכם" (דברים ו, טז) - פשט הפסוק סותר את דברי ה' לנביא מלאכי: "הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי ובחנוני גם בזאת אמר ה' צבאות" (מלאכי ג, י) - ליישוב הסתירה הגאון מבאר, שהבחינה האמורה בציווי "ובחנוני" איננו הוראה לבחון את ה' אם הוא מסוגל לבצע דבר זה או אחר, אלא בחינה שהאדם בוחן את ערכו לפני ה', דהיינו: אם הוא ראוי שה' יעשה לו אות פלאי אם לאו, ובחינה כזו איננה בכלל האיסור "לא תנסו".

ד. פשט הפסוק סותר את קבלת חז"ל: "לא תבשל גדי בחלב אמו" (שמות כג, יט ועוד) - פשט הכתוב אוסר אומנם אכילת בשר גדי בחלב אמו בלבד, אולם חז"ל אסרו אכילת כל בשר בכל חלב! בתרגומו הגאון מיישב את הקושי ע"י השמטת המלה "אמו" והתחמקות מאפיון סוג הבשר: "ולא תאכל לחמא בלבן" [= "לא תאכל בשר בחלב"].³⁸

כללים אלה להוצאת פשוט מפשוטו מצויים גם אצל פרשני הקוראן וניסוח מוקדם שלהם מצוי, למשל, אצל מחמד אלטברי (נפ. 923), החשוב שבפרשני הקוראן, ואצל עלי בן אחמד אבן חזם (נפ. 1063), פילוסוף מוסלמי בן ספרד, המשמר בחיבוריו מקורות קדומים שלא תמיד נשתמרו בידינו ממקומות אחרים.³⁹ אין הכרח להניח כי אלה העתיקו מאלה, אלא השפעה הדדית ושאיילה רעיונית ותרבותית היו כאן, לפי ששתי הדתות התלבטו באותן שאלות

38 באמונות ודעות רס"ג מדגים סתירה בין פשט הכתוב לבין קבלת חז"ל, באמצעות חוסר ההתאמה שבין פשט הפסוק: "ארבעים יכנו" (דברים כה, ג) לבין דרשת חז"ל, שיש להכות את הרשע רק 39 מלקות. הגאון מיישב את הסתירה, בהראותו שדרך המקרא להשתמש ב"מספרים עגולים", כפי שגם נהג כאשר קישר בין ארבעים הימים שבהם תרו המרגלים את ארץ כנען בימי משה, לבין ארבעים השנים שנגזר על ישראל לנדוד במדבר (במדבר יד, לד), למרות שהשנה הראשונה שבה שהו במדבר לא נכללה בעונש.

39 משה צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק תשי"ט, עמ' 235-234.

עצמן והתמודדותה של האחת עם הבעיות והפתרונות שהעלתה הועילו גם לרעותה.

ז. דוגמאות לשימוש בלשון הערבית ובספרותה

לסיום ברצוני להביא דוגמאות ספורות - בנוסף לאלה שכבר הובאו לעיל - לשימוש שעשו חכמי ימי-הביניים בלשון הערבית ובספרותה.

1. רב סעדיה גאון

כפי שכבר הראינו לעיל בכמה מקומות, היה רס"ג ראש וראשון לכל פרשני המקרא שהרבו להסתמך על הערבית בפירושיהם וביארו באמצעותה מילים וצירופים. אף שאין הגאון מצהיר על מגמתו זו בפירוש, ברור שראה בערבית מקור אטימולוגי חשוב להבנת מילים מקראיות קשות. במיוחד בולטת אצלו הנטייה לתרגם מילים עבריות באמצעות מילים ערביות שוות צליל, כגון: "דגן" - "דגין", "חדר" - "כידר", "בקעה" - "בקיע". לעתים תרגם כך הגאון צירופים של שני שמות נרדפים בעברית, כגון: "מעט שנות מעט תנומות" (משלי כ, לג) - "קליל מן אלסנאת ואלנומאת", "פליט ושריד" (איכה ב, כב) - "פליט ושריד". הרצון לתרגם מילים מקראיות באמצעות מילים ערביות שוות צליל אילץ את רס"ג להשתמש לעיתים בשורשים נדירים ובהוראות בלתי שגרתיות של שרשים קיימים, כגון: "ידין עמים" (איוב לו, לא) - "ידין אלשעוב", "לא ישנו" (איוב כט, כב) - "לא יתנון".⁴⁰

על ההבחנה שהבחין הגאון בין סגנונה של הלשון העברית לעומת הלשון הערבית תעיד הדוגמה הנאה הבאה: את הצירוף "חכם לבב" (איוב ט, ד) הגאון מתרגם במילים: "חכים אלעלם" [= "חכם מדע"], בנימוק שדרכם של העבריים לכנות את המדע "לבב", מפני שהוא מצוי בלב, ואילו דרך הערבים אינו כן, והוא ממשיך: "וכן הערבים מכנים את הצמחים 'טלי', לפי שהם [גדלים] באמצעות הטל, ומכנים את הנדיבות 'טלי', מעניין הרכות ורוחב הלב".⁴¹

40 עוד על דרכו של רס"ג לתרגם באמצעות מילים דומות צליל, ראה: יהודה רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 34-35.

41 ספר איוב עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ג, עמ' סט-ע. דוגמאות נוספות לביטוי שנתן הגאון בחיבוריו להבדלים הסגנוניים והלקסיקאליים בין שתי הלשונות, ראה, למשל, פירושו לספר תהילים ב, יא; כב, א, ולספר דניאל ז, א, ובמיוחד מה שכתב ב"אמונות דעות", עמ' קט, והשווה גם: יהושע בלאו, "דקויות בנייתו הסגנון הערבי בכתבי רב סעדיה גאון ושמואל בן חפני", פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 38-41.

2. ר' יהודה אבן בלעם

ר' יהודה אבן בלעם מייחס חשיבות רבה לשימוש בערבית, הן לצורך תרגום ראשוני והן לצורך ביאור מלים קשות ויחידאיות. בהקדמתו לפירוש הנייך, שבה הוא מבהיר את דרכו בפרשנות, הוא כותב:

אחד התלמידים, אוהב לימודים, אוהב לפרש לו את המילים הקשות והמסופקות בפסוקי המקרא, למען ייקל עליו ע"י כך להבין את המשמעויות הניתנות במלים ההן ובאחרות בדרך הקלה ביותר, ונענית לבקשתו. ידעתי, כי דבר זה זקוק לשלושה עיקרים: האחד - לתרגם מילה בתרגום הקרוב ביותר, כפי שהשפה הערבית יכולה לספק; השני - להראות את גיזרונה במקרא, ואם לא ימצא שם, ואמצא לה עד בדברי הראשונים ז"ל, או בשפה הארמית או הערבית, אביאנו; והשלישי - שאבהיר את נטיית המילה ודקדוקה.⁴²

ואכן, במקומות רבים אבן בלעם נעזר בביאוריו בלשון הערבית, ולעיתים הוא אף נותן ביטוי להתפעלותו מן הדמיון בין הלשונות. בביאורו על "גר" (ישעיהו כו, ט) הוא משווה בין העברית, הארמית ("גירא") והערבית ("אלגיארא"), ומוסיף: "שלוש הלשונות מתאימות בזה, כפי שאתה רואה"; בביאורו למלה "צקון" (שם כו, טז) הוא משווה בין העברית לערבית ומוסיף: "וזה מכלל ההתאמה המופלאה בין שתי הלשונות."

3. ר' משה אבן עזרא

חיבורו של רמב"ע, "ספר העיונים והדיונים" [במקור: "כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה"], הוא חיבור יוצא דופן בספרות ישראל בימי הביניים. הוא עוסק בתורת השיר העברי, וראוי, לפיכך, להיחשב לספר הפואטיקה העברי הראשון. רמב"ע עונה בו על שמונה שאלות של משורר צעיר בעניין כתיבת שירה, אך בפועל הוא דן בו בעיקר בשירת המקרא ואגב כך מבאר פסוקים רבים. במהלך דיוניו הארוכים רמב"ע מצטט פסוקי קוראן וחזית', בתי שיר ערביים, דברי פילוסופים, משלים ואימרות מוסר ושפר שמקורם בחכמי אומות העולם, וכל זאת לצד ביאוריהם של חז"ל ושל חכמי ימי הביניים האחרים. הסתמכותו של רמב"ע על התרבות המוסלמית באה לידי ביטוי קיצוני כאשר הוא מעדיף

42 עפ"י: פך, פרשנותו הפילולוגית של אבן בלעם, עמ' 239-240.

להיעזר בפסוקי קוראן גם במקומות שבהם יכול היה להביא ראיות ממקורות יהודיים. כך, למשל, בדונו בצורך לכבוש את היצר ולנהוג באורך רוח הוא מביא פסוקי קוראן ומאריך בביאורם, הגם שעמדו לרשותו מקורות חשובים לעניין זה בספרות תז"ל ואף במקרא גופו. אין ספק שספר זה מייצג יותר מכל חיבור אחר בימי-הביניים את בקיאותם של היהודים בתרבות סביבתם.⁴³

4. ר' אברהם אבן עזרא

למרות שהוא עצמו כתב בעברית, הירבה ראב"ע להשתמש בערבית בפירושו. תעיד על כך, למשל, העובדה, שבחלק הלשוני של פירושו לשיר השירים [המכונה בפיו "הפעם הראשונה"] הוא מבאר לא פחות מתשע מילים עפ"י הערבית: "הכפר" (א,ד), "רפדוני" (ב, ה) "פגיה" (ב,ג), "המדרגה" (ב,ד), "פרדס" (ד,ג), "רדידי" (ה,ז), "הסהר" (ז, ג), "ודלת" (ז,ו) ו-"מתרפקת" (ח,ה).⁴⁴

5. ר' יצחק אבן גיאת

פייטן ופרשן מקרא חשוב במחצית השניה של המאה ה-11 בספרד. פירושו החשוב ביותר של ר"י שהגיע לידינו הוא ביאורו על ספר קהלת, שכונה בפיו "כתאב אלוהד" [= "ספר בפרישות"].⁴⁵ בספר זה ר"י מרבה לדון בענייני מוסר ופרישות, הגות ופילוסופיה, אך גם בענייני דקדוק ולשון. אף הוא צועד בעקבות

43 ראה במבואו של אי"ש הלקין לחיבור, ועיין עוד: מ"צ סגל, פרשנות המקרא, ירושלים 1980, עמ' נ-נא. על דרכו של רמב"ע בחקר המקרא, ראה: מנחם זהרי, "ר' משה אבן עזרא כחוקר המקרא", בית מקרא ב (תשכ"א), עמ' 39-46. חיבורו של רמב"ע יצא לאור לראשונה ע"י בי"צ הלפר בשם "שירת ישראל" (לייפציג תרפ"ד) וע"י מורי ורבי אי"ש הלקין בשם "ספר העיונים והדיונים" (ירושלים תשל"ה). על ההשפעה הערבית בספר, ראה: נח בראון, "בתי השיר הערביים בכתאב אלמחאצרה ואלמד'אכרה", תרביץ יג (תשי"ג), עמ' 215-216, וכן מחקריו של ד"ר יוסף דנה: "נוכחות תרבות ערבית בתרבות הערבית-היהודית בימי-הביניים כמשתקף בספר העיונים והדיונים" לר' משה אבן עזרא, "ספונות כ (תשמ"א), עמ' 21-35; "מקרא וקוראן בתורת השיר של ר' משה אבן עזרא", בית מקרא עו (תשל"ט).

44 לניתוח מפורט של מילים אלו עפ"י הערבית, ראה: ליפא גינת, "מתרומתה של הערבית לפרשנות המקרא", מגילה' אלמעלם - בטאון למורה לערבית, 5-6 (פברואר 1989), עמ' 67-69.

45 פירוש זה יוחס ע"י הרב קאפח בטעות לר"י, וכבר האריכו רבים להוכיח שהוא לאבן גיאת ואכמ"ל.

רס"ג ונעזר בפירושו בלשון הערבית.⁴⁶ כך, למשל, הוא מבאר, שהמ"ם הראשונה במילה "מקומו" (קהלת א,ה) היא נוספת על אותיות השורש, "כפי שעשו הערבים בשם 'מכאן' מ[שורש] 'כאן'";⁴⁷ על הפסוק "כל הנחלים הולכים אל הים" (שם ש,ז) הוא כותב, כי צד מערב נקרא "ים", לפי שבארץ ישראל הים נמצא בצד מערב, ומוסיף: "וכך הוא נקרא אצל הערבים 'ים'";⁴⁸ על המילה "גם" (שם ב,ז) הוא כותב, שעניינה הוספה וריבוי, והוא מוסיף: "ויגם" אצל הערבים [הוראתה] 'ריבוי'".⁴⁹ במקום אחד הוא מביא תרגומים לערבית שנתחברו לפניו אך מעדיף אחרים על פיהם: "ומילת 'הבל' (שם, א,א)... וביאורו מקצת המפרשים 'אלהבא', ומקצתם 'אלג'ור', ומקצתם 'אלבאטל', ואנחנו מעדיפים 'אלמסתחיל' ו'אלמתלאשי'".⁵⁰

6. ר' יוסף אבן נחמיאש

גם ר' יוסף אבן נחמיאש, פרשן המקרא בן המחצית הראשונה של המאה ה-14, נעזר בערבית בביאורו למקרא.⁵¹ כך, למשל, הוא כותב על "ואת ישרים סודו" (משלי ג, לב): "וראיתי מפרש 'סודו' כמו חינו... וכן קורין בערב למי שחוט של חסד משוך עליו 'בסר'";⁵² על הפסוק: "אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן" (שם ש,לד) הוא כותב: "הנכון בעיני לפרש ו'יו' ולענוים 'כפ"א רפה בלשון ישמעאל"; על הפועל "תדשן" (שם, יא, כה) הוא כותב: "מגזרת 'דשנת בשמן ראשי' (תהילים כג,ה), 'והיה דשן ושמן' (ישעיהו ל,כג), וזה דעת המתרגם מהיכן שאז"ל 'קרב לגבי דהינא ואידהן' (שבועות מז,ע"ב), וכן בלשון ערב קורין

46 על הקירבה שבין אבן ג'את לרס"ג ראה: מ"ח שמלצר, יצירתו הפיוטית של יצחק אבן ג'את, דיסרטציה, ביהמ"ל באמריקה, ניו-יורק תשכ"ה, עמ' 62-64, 77 ועוד; שרה כ"ץ, ר' יצחק אבן ג'את - מונוגרפיה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 152 ו-157.

47 בתוך: חמש מגילות עם פירושים עתיקים, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ב, עמ' קעו.

48 שם, עמ' קעט.

49 שם, עמ' קצא-קצג.

50 שם, עמ' קעג, וראה, למשל, גם עמ' קצג על המילת "סגלת" (ב, ח): "וחכמי הלשון מתרגמים אותו 'כיאצה'".

51 על דרכי פרשנותו ועל זיקתו לפירושי רס"ג ראה מאמרי: "עיונים בפירושי ר' יוסף נחמיאש", מגדים ח (תשמ"ט), עמ' 84-96.

52 פירוש על ספר משלי לרבי יוסף ברבי יוסף נחמיאש, מהדורת מ"א במברגר, ברלין תרע"ב [ד"צ ירושלים], עמ' 18. על ביאור המילה הערבית ראה במבוא, עמ' 18.

לשמנים 'לידה'";⁵³ על "חצץ" (שם, כ, יז) הוא כותב: "הם האבנים הדקות, נקראים בלשון ערבי 'חצאי'";⁵⁴ את המילה "מה" בפסוק: "ואדם מה יבין דרכו" הוא מבאר בהוראת שלילה, דהיינו "לא", ומוסיף: "וכן הוא בלשון הערב",⁵⁵ ועל "לעלוקה" (שם, ל, טו) הוא מצטט את רס"ג שביאר, שהוא שרץ מים, ומוסיף ר"י נחמיאש, כי היא "הנקראת בלשון ערב 'עלאקה'".⁵⁶

ח. במקום סיכום

אם יאמר לך אדם יש חכמה בגוים - תאמין, הדא הוא דכתיב: 'והאבדתי חכמים מאדום ותבונה מהר עשוי' (עובדיה א, ח); יש תורה בגוים - אל תאמין, דכתיב (איכה ב, ט): 'מלכה שריה בגוים אין תורה' (איכה רבה, מהדורת בובר, פרשה ב).

53 שם, עמ' 60, ובצדק העיר המהדיר, שיש לתקן ולגרוס: "אלאדיהאן", שהוראתו אכן "שמנים".

54 שם, עמ' 112.

55 שם, עמ' 114.

56 שם, עמ' 184. בחערה 6 המהדיר משער, כי במקום ר' סעדיה יש לגרוס ר' טודרוס.